

УДК 159.942:616-002.4

ЕМОЦІЙНО-ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ІНТЕНСИВНОСТІ КАРІЄСУ

Дмишко Х.А., асистент кафедри стоматології дитячого віку,
медичний психолог

Львівський медичний інститут

Стаття присвячена проблемі оцінки емоційно-особистісних особливостей дітей молодшого шкільного віку із різним рівнем інтенсивності карієсу. Розглянуто тривожність як одну з емоційно-особистісних характеристик, внутрішні та зовнішні причини її виникнення в дітей.

Ключові слова: емоційно-особистісна особливість, тривожність, характеристика, батьківське ставлення, школа-інтернат, корекція.

Статья посвящена проблеме оценки эмоционально-личностных особенностей детей младшего школьного возраста с разным уровнем интенсивности кариеса. Рассмотрено тревожность как одну из эмоционально-личностных характеристик, внутренние и внешние причины ее возникновения у детей.

Ключевые слова: эмоционально-личностная особенность, характеристика, тревожность, родительское отношение, школа-интернат, коррекция.

Dmishko H.A. EMOTIONAL AND PERSONALITY CHARACTERISTICS OF CHILDREN WITH DIFFERENT LEVELS OF INTENSITY OF CARIES

The article is devoted to the assessment of emotional and personality characteristics of primary school children with different levels of intensity of caries. Anxiety is considered as one of the emotional and personal characteristics, internal and external reasons for its occurrence in children.

Key words: emotional and personal feature, anxiety, characteristics, parental attitudes, boarding school, correction.

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена недостатністю розробки проблеми емоційно-особистісних особливостей дітей із різним рівнем інтенсивності карієсу на різних етапах онтогенезу. Вивчення цієї проблеми в галузі сучасної стоматології та психології важливе для розуміння закономірностей розвитку емоційної сфери дитини, становлення емоційних утворень, оцінки внутрішнього ставлення дитини до певного типу ситуацій та характеру взаємовідносин дитини із соціальним оточенням (сім'єю, однолітками, школою тощо). Потребує вивчення зв'язок інтенсивності карієсу з психологічними характеристиками, зокрема, у дітей молодшого шкільного віку.

Емоційно-особистісна характеристика особистості – це особлива категорія, що відрізняється від емоційних процесів й емоційних станів особистості та одночасно впливає на них, ними детермінуються. Психологічна характеристика особистості показує відносно статичні та перманентні моменти її душевних переживань [9].

Загалом класифікація емоційно-особистісних характеристик особистості є не завершеною і робота в цьому напрямі йде на рівні багатьох світових наукових шкіл. Тому найбільш інформованою формою вираження змісту емоційно-особистісних характеристик особистості служить опис окремих конкрет-

них характеристик. І в нашому дослідженні однією з таких розглядається тривожність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психологічній літературі можна зустріти різні визначення цього поняття. З одного боку, це «центральна проблема сучасної цивілізації» (Р. Мей, Е. Еріксон), найважливіша характеристика нашого часу: «життєве почуття сучасності» (Ф.Т. Готвальд, В. Ховланд), стійка риса, індивідуальна психологічна особливість, яка виявляється в схильності до частих та інтенсивних переживань стану тривоги (Ю.Л. Ханін, Р.Б. Кеттел, І.Н. Шауєр, І.Г. Сарасон, Anxiety and Behavior), з іншого – це емоційний стан, що викликається спеціальними умовами ситуації, «осьова симптому» неврозу тощо, що забезпечує безпеку людини на особистісному рівні [13].

Тривожність – це переживання емоційного дискомфорту, що виникає перед негативним очікуванням, передчуттям загрози небезпеки, перед «можливістю фрустрації соціальних потреб» (Н.В. Імедадзе). Тривожність характеризується побоюванням, стурбованістю, тугою. Цій проблемі присвячено низка зарубіжних досліджень у різних галузях науки і практики, однак вітчизняних досліджень мало і вони мають фрагментарний характер. Роботи з вивчення тривожності в дітей різного віку поодинокі

(О.І. Захаров, В.Р. Кісловська, Б.І. Кочубей Е.С. Новікова та ін.). Частіше тривожність вивчається в межах якогось одного віку, порівняно більша кількість досліджень присвячена дітям 5–8 років. Неналежно вивченими залишаються підґрунтя, внутрішні та зовнішні причини тривожності в дітей [13].

Постановка завдання. Метою цієї роботи – вивчення емоційно-особистісної особливості в дітей у співвідношенні з показниками рівнів інтенсивності карієсу та типів батьківського ставлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Група досліджуваних – 55 молодших школярів (6–9 років), з них 35 учнів загальноосвітньої школи (далі – ЗОШ) з високим рівнем інтенсивності карієсу та 20 учнів школи-інтернат (далі – ШІ) з дуже високим рівнем інтенсивності карієсу.

У підібраний комплекс методик ввійшли: методика «Обери потрібне обличчя» (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен) на визначення рівнів тривожності в дітей молодшого шкільного віку та методика (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Столін для вивчення типів батьківського ставлення до дітей.

Згідно результатів діагностики тривожності в дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) ЗОШ і ШІ за методикою «Обери потрібне обличчя» (Р. Темп, М. Доркі, В. Амен) (Таблиця 1), у 6 (17%) дітей ЗОШ (2 (5,7%) дівчат і 4 (11%) хлопців) та в 10 (50%) дітей ШІ (3 (15%) дівчат і 7 (35%) хлопців) виявлено індекс тривожності (далі – ІТ) більше 50%, що свідчить про високий рівень тривожності; у 29 (83%) дітей ЗОШ (12 (34%) дівчат і 17 (49%) хлопців) та в 9 (45%) дітей ШІ (3 (15%) дівчат та 6 (30%) хлопців) – індекс тривожності в межах від 20% до 50%, що свідчить про середній рівень тривожності; у 1 (5%) дівчинки ШІ – індекс тривожності в межах від 0% до 20% (14%), що свідчить про низький рівень тривожності.

Таблиця 1

Показники рівнів тривожності в молодших школярів (6–9 років) ЗОШ та ШІ за методикою «Обери потрібне обличчя» (Р. Темп, М. Доркі, В. Амен) (N=55)

Рівні тривожності	Діти ЗОШ (N=35)		Діти ШІ (N=20)	
	Дівчатка (N=14)	Хлопчики (N=21)	Дівчатка (N=7)	Хлопчики (N=13)
Високий	2 (5,7%)	4 (11%)	3 (15%)	7 (35%)
Середній	12 (34%)	17 (49%)	3 (15%)	6 (30%)
Низький	–	–	1 (5%)	–

З отриманих результатів видно, що високий рівень тривожності більше вираже-

ний у дітей (6–9 років) школи-інтернату, середній рівень – і в дітей школи-інтернату, і в дітей загальноосвітньої школи, низький рівень – лише в однієї дитини школи-інтернат. Діти з високими показниками тривожності почувають себе невпевнено (постійно поправляють одяг, волосся, крутять пальці чи смокчуть їх, гризуть нігті, олівці тощо). Їх мовлення є нерівним, напруженим, із запинанням. Вони часто плачуть. У зовнішньому вигляді тривожних дітей помітні фізіологічні реакції: швидко червоніють (бліднуть), з'являються зайві рухи (щось випадає з рук) та жести, обличчя покривається плямами, можуть сильно здригатися при неочікуваному звертанні, неочікуваних звуках. Такі діти відчують бажання втекти, заховатися, уникнути ситуацій, що тривожать. Поряд із переживанням тривоги такі діти переживають також страх невдач, почуття самотності, неповноцінності, незахищеності тощо.

Як зазначають деякі дослідники [3; 6; 8; 9; 11; 13], вирішальними в міжособистісній взаємодії батьків і дітей і, відповідно, у розвитку психоемоційних особливостей дитини є стилі батьківського ставлення. Якщо стосунки між батьками й дітьми будуються на позитивному стилі взаємодії, то здійснюється позитивний вплив на психічний розвиток дитини. Якщо домінують стосунки, які можуть призвести до неприйнятного стилю виховання і розвитку дитини в сім'ї, вони можуть сприяти виникненню тривожності в дитини, негативно позначитись на формуванні її «образу Я» та способу взаємодії з оточуючими. Тому нами здійснювалась оцінка стилів батьківського ставлення до дітей із різним рівнем інтенсивності карієсу.

У результаті проведеного дослідження за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна виявлено переважаючий стиль батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) загальноосвітньої школи (Таблиця 2, рисунок 1) та школи-інтернат (Таблиця 3, рисунок 2).

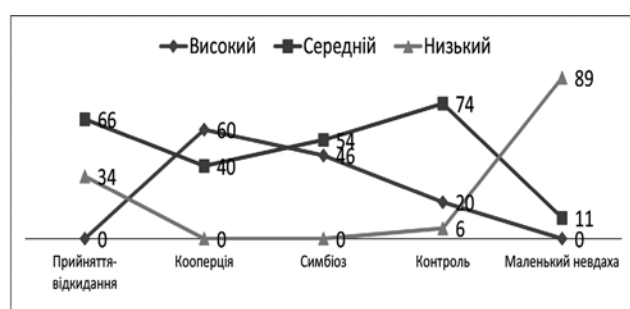
Отримані результати дослідження батьківського ставлення до молодших школярів ЗОШ за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна засвідчують, що за показником батьківського ставлення «прийняття-відкидання» виявлено 23 (66%) батьків із середнім, 12 (34%) батьків із низьким та жодного з батьків із високим результатом. Батьки неналежно близько приймають свою дитину, більше відкидають її, сприймають поганою, непристосованою, невдахою. Їм здається, що дитина не доб'ється успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум. Батьки відчують до дитини злість, роздратованість, образу, вони не довіряють їй та не поважають її.

Таблиця 2

Результати дослідження батьківського ставлення до молодших школярів (6–9 років) ЗОШ за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна (N=35)

	Кількість дослідж.	Високий результат (%)	Кількість дослідж.	Середній результат (%)	Кількість дослідж.	Низький результат (%)
Прийняття/відкидання	–	–	23	66	12	34
Кооперація	21	60	14	40	–	–
Симбіоз	16	46	19	54	–	–
Контроль	7	20	26	74	2	6
«Маленький невдаха»	–	–	4	11	31	89

Рис. 1 Показники батьківського ставлення за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна до молодших школярів (6–9 років) ЗОШ (N=35)

За показником батьківського ставлення «кооперація» виявлено 21 (60%) досліджуваного батьків із високим результатом, 14 (40%) – із середнім та жодного досліджуваного – з низьким результатом. Отримані дані свідчать про те, що батьки зацікавлені в справах і планах дитини, стараються у всьому їй допомогти, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні й творчі здібності дитини, відчувають почуття гордості за неї, заохочують ініціативу і самостійність дитини, стараються бути з нею на рівних. Батьки довіряють дитині, стараються поставити себе на її місце в спірних питаннях.

За показником батьківського ставлення «симбіоз» виявлено 16 (46%) досліджуваних батьків із високим результатом, 19 (54%) – із середнім та не виявлено жодного досліджуваного з низьким результатом. Отримані дані дають можливість вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних стосунків із дитиною, відчувають себе з нею одним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, відгородити її від труднощів і неприємностей у житті. Батьки постійно відчувають тривогу за дитину,

дитина їм здається маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автоматизуватися волею обставин.

За показником «контроль» у 7 (20%) досліджуваних батьків виявлено високий результат, у 26 (74%) – середній та в 2 (6%) – низький результат. У цих досліджуваних батьків переважає авторитарна гіперсоціалізація – батьки занадто опікуються дитиною, вона майже не має самостійності в діяльності, у визначенні своїх потреб і бажань. Батьки стараються нав'язати дитині у всьому свою волю, вимагають від неї безперечного послуху й дисципліни.

За показником «маленький невдаха» було виявлено 4 (11%) досліджуваних батьків із середнім результатом, 31 (89%) – з низьким та жодного досліджуваного – з високим результатом. Отримані дані засвідчують сенситивне ставлення батьків до невдач дитини й підтримку її в складних ситуаціях.

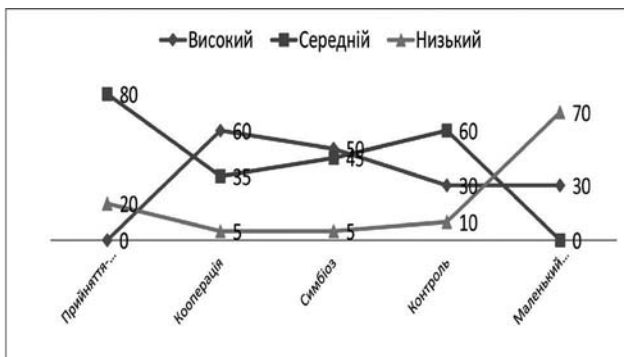
Результати дослідження переважаючого стилю батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) учнів школи-інтернату за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна представлено в таблиці 3 та на рисунку 2.

Згідно отриманих даних за показником «прийняття/відкидання» в 16 (80%) батьків – середній результат, у 4 (20%) – низький результат та не виявлено батьків, у яких високий результат. Отримані результати свідчать про схильність батьків до відторгнення своєї дитини, сприймання її як непристосовану невдачу, неуспішну, такою, яка не доб'ється успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум. Батьки не довіряють своїй дитині, не поважають її, відчувають до дитини злість, роздратованість, образу.

Таблиця 3

Результати дослідження батьківського ставлення до молодших школярів (6–9 років) ШІ за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна (N=20)

	Кількість дослідж.	Високий результат (%)	Кількість дослідж.	Середній результат (%)	Кількість дослідж.	Низький результат (%)
Прийняття/відкидання	–	–	16	80	4	20
Кооперація	12	60	7	35	1	5
Симбіоз	10	50	9	45	1	5
Контроль	6	30	12	60	2	10
«Маленький невдаха»	6	30	–	–	14	70

Рис. 2 Показники батьківського ставлення за методикою (ОБС) Г.Я. Варга, В.В. Століна до молодших школярів ШІ

За показником «кооперація» виявлено 12 (60%) батьків із високим результатом, 7 (35%) – із середнім та 1 (5%) досліджуваного – з низьким результатом. Отримані результати свідчать про позитивну міжособистісну взаємодію між батьками й дітьми. Батьки заохочують ініціативу та самостійність дитини, стараються бути з нею на рівних, у всьому допомогти, зацікавлені в її справах і планах, оцінюють її інтелектуальні і творчі здібності, відчують почуття гордості за неї.

За показником батьківського ставлення «симбіоз» виявлено 10 (50%) батьків із високим результатом, 9 (45%) – із середнім та 1 (5%) досліджуваного – із низьким результатом. Отже, більшість батьків відчують себе з дитиною одним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, відгородити від труднощів і проблем. Батьки постійно відчують тривогу за свою дитину, тому що дитина для них завжди здається маленькою і беззахисною.

За показником «контроль» (авторитарна гіперсоціалізація) у 6 (30%) батьків присутній високий результат, у 12 (60%)

– середній та в 2 (10%) – низький результат. Ставлення батьків розглядається як авторитаризм. Батьки вимагають від дитини безперечного послуху і дисципліни, ретельно стежать за соціальними досягненнями дитини, звичками, думками, почуттями та намагаються контролювати їх. Батьки не готові змиритись із тим, що дитина підростає, прагне бути самостійною, що поступово їм треба послабити свій вплив на дитину, почати їй довіряти, покладатися на її власну думку, вибір, погляд тощо.

За показником «маленький невдаха» або ставлення до невдач дитини виявлено 6 (30%) батьків із високим результатом, 14 (70%) – з низьким та жодного досліджуваного – із середнім результатом. При високих значеннях за цією шкалою особливість батьківського ставлення полягає в тому, що батьки прагнуть інфантизувати дитину, приписати їй особисту і соціальну нездатність. Батьки бачать дитину молодшою, порівняно з реальним віком, інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. У результаті такого ставлення дитина виявляється непристосованою, неуспішною, відкритою до негативних впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, вказують на її неуспішність і неумілість, стараються відгородити дитину від труднощів життя і строго контролюють її дії. Низькі результати за показником «маленький невдаха» засвідчують сензитивне ставлення батьків до невдач дитини і підтримку її в складних ситуаціях.

У ході проведеного дослідження визначались середні показники за обраними опитувальниками в групах дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) ЗОШ та ШІ (Таблиця 4).

Таблиця 4

Загальна таблиця кількісних середньогрупових показників за обраними опитувальниками у молодших школярів ЗОШ та ШІ (N=55)

Показники	Діти ЗОШ (6–9 років) N=35		Діти ШІ (6–9 років) N=20	
	Дівчатка	Хлопчики	Дівчатка	Хлопчики
	Середні значення		Середні значення	
Показник інтенсивності карієсу	4,5	6,7	6,3	7,5
Індекс тривожності	44,8	45,4	49,9	54,17
Прийняття/відкидання	9,21	10,1	10,3	11,4
Кооперація	6,9	6,7	6,2	6,8
Симбіоз	5,6	5	5	5,1
Контроль	4,1	4,4	4,2	4,5
«Маленький невдаха»	1,9	1,9	1,8	2,7

Отже, порівнюючи результати дослідження всіх показників у дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) загальноосвітньої школи та школи-інтернату, можна констатувати, що в дітей молодшого шкільного віку школи-інтернат переважають дуже високий рівень інтенсивності карієсу, значно вищі, ніж у дітей загальноосвітньої школи індекс тривожності та показники батьківського ставлення: «прийняття/відкидання» (а саме – відкидання), «контроль» і «маленький невдаха» у хлопчиків.

Підвищена тривожність молодших школярів ШІ може бути за рахунок депривації внутрішньо-сімейних стосунків, перебування в школі-інтернат [12]. Саме переважаючий стиль батьківського ставлення «відкидання» до молодших школярів школи-інтернату засвідчує про те, що батьки більше схильні до відторгнення дітей, сприймання їх як непристосованих, невдах, неуспішних, з низькими здібностями, невеликим розумом; що дітям не довіряють, не поважають їх, відчувають до них злість, роздратованість, образу. Переважання стилю «контроль» свідчить про те, що батьківське ставлення до дітей характеризується як авторитарне: батьки вимагають від дітей безперечного послуху і дисципліни, ретельно стежать за їх соціальними досягненнями, звичками, думками, почуттями та намагаються контролювати їх.

Одночасно, як свідчать показники за шкалою «маленький невдаха», батьки хлопчиків школи-інтернату бачать своїх дітей дорослішими, порівняно з реальним віком, вони не намагаються відгородити їх від труднощів життя.

Як зазначають дослідники Й. Лангмейер та З. Матейчек, якість, міра і частота батьківсько-дитячих (сімейних) взаємин (або їх відсутність) істотно позначаються на ста-

новленні психоемоційних характеристик дитини. Перебування дитини в депривованих умовах часто виявляється в емоціях горя, гримасах болю та в емоційних станах напруги, тривожності, сприяє дефіциту її «образу Я», виступаючи у формі комплексу неповноцінності (почуття власної непотрібності, самотності, провини перед іншими). Навіть референтні для дитини особи чи групи неспроможні компенсувати відсутність соціально-духовного контакту з батьками [12].

У дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) загальноосвітньої школи (ЗОШ) виявлено високий рівень інтенсивності карієсу, дещо нижчий, ніж у дітей школи-інтернат індекс тривожності та значно вищі показники батьківського ставлення «кооперація» і «симбіоз».

Зазначені показники батьківського ставлення свідчать про те, що батьки молодших школярів загальноосвітньої школи стараються у всьому їм допомогти, зацікавлені в їх справах і планах, заохочують їх ініціативу і самостійність, оцінюють інтелектуальні та творчі здібності. Батьки відчувають тісний зв'язок із дітьми, «прив'язують» їх до себе, почувають себе з ними одним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дітей, відгородити їх від труднощів і проблем, уявних та неіснуючих небезпек. Батькам діти завжди здаються маленькими і беззахисними, тому вони постійно відчувають тривогу за них. Коли ж такі діти залишаються без батьків, у результаті вони відчувають занепокоєння, легко губляться, хвилюються, бояться, замість активності і самостійності в них розвиваються пасивність і залежність.

Як зазначають дослідники [1; 4; 6–8; 11; 13], висока тривожність у дітей часто є результатом зайвого батьківського піклування (надмірної турботи, дріб'язко-

вого контролю, дуже багатьох обмежень, заборон тощо) та уявного співробітництва (зовнішньо удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім'ї подій).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, за результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Тривожність – емоційно-особистісна особливість особистості, що характеризується підвищеною схильністю до переживань, побоювання і занепокоєння, яке має негативне емоційне забарвлення. У кожної людини існує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності, необхідний для її активної діяльності особистості [2; 3; 5; 13].

Тривожність, маючи природну основу (властивість нервової та ендокринної системи), розвивається в результаті дії особистісних та соціальних факторів [13].

Одним з основних зовнішніх факторів тривожності в дітей виступає тип батьківського виховання як найважливіший елемент індивідуального середовища дитини. Під стилем батьківського виховання розуміють багатовимірне утворення, що включає ставлення батьків до дитини [1; 7; 8; 11; 13].

Результати кількісного аналізу дають підстави говорити про наявність зв'язків між показниками тривожності, інтенсивності кар'єсу та типів батьківського виховання, що супроводжують ці прояви, у дітей молодшого шкільного віку загальноосвітньої школи та школи-інтернат.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, що вивчалась. Можливими перспективами подальшого дослідження є такі:

а) розробка рекомендацій і програм, призначених для корекції тривожності та інтенсивності кар'єсу як безпосередньо спрямованих на зниження їх показників, так і опосередковано – через корекцію тих властивостей, які з ними пов'язані;

б) розробка конкретних рекомендацій і комплексних програм, призначених для корекції батьківсько-дитячих стосунків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / А. Адлер. – Ростов-на-Дону, 1998. – 448 с.
2. Аракелов Г.Г. Тревожность: методы ее диагностики и коррекции / Г.Г. Аракелов, Н. Р. Шишкова // Весник МГУ. Серія «Психологія». – 1998. – № 1. – С. 18–32.
3. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М. Астапов. – 2-е издание. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: (психологическое исследование) / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Г.М. Бреслав. – М., 1990. – 340 с.
6. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби ; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2004. – 232 с.
7. Буренкова Е.В. Исследование взаимосвязи стиля семейного воспитания, личностных особенностей ребенка и стратегии поведения значимого взрослого» : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / Е.В. Буренкова. – Пенза, 2000. – 205 с.
8. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / А.Я. Варга. – М., 1986. – 206 с.
9. Емоційний розвиток дитини / упоряд. С. Максименко, К. Максименко, О. Плавник. – К., 2003. – 23 с.
10. Кошелевич А.Д. Эмоциональное развитие дошкольника / А.Д. Кошелевич. – 2001. – 189 с.
11. Кошлань И.Г. Психологические особенности эмоциональности подростков и стиль семейного воспитания : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / И.Г. Кошлань. – О., 2005. – 245 с.
12. Лангмейер Й. Психологическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Авиценум : Мед. Узд-во Прага, 1984. – 334 с.
13. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.